

7111 9753

DRS7577
KO

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. évfolyam

1984

3

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE
100. ÉVF. 1984/3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT
FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Elfizetési díj: 100 Ft. Elfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszoveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I.

E folyóiratban a közelmúltban jelent meg Gerics József figyelmet érdemlő tanulmánya, amely — címe szerint — az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikájának elvégzését tűzte ki célul, valójában azonban többet kísérelt meg adni annál.¹ Nem csupán néhány forrás kritikájára kerített sort, hanem analízise nyomán új kép rajzolódott ki a magyar történelem azon néhány esztendejéről, amelyet I. István király halála és I. András király trónra lépte fog közre. (Az egyszerűség kedvéért ezt a nyolc esztendőt nevezzük az 1040-es éveknek.) Az egy évtizednél is rövidebb idő alatt két király váltogatta egymást Magyarország élén: az István által utódául jelölt Péter első országlását (1038—1041) Aba Sámuel királysága követte (1041—1044), majd utána ismét Péter következett a trónon (1044—1046), akinek uralma az 1046. évi, hagyományosan „pogányházadásnak” nevezett megmozdulásba torkollott. Aligha lehet vitás, hogy e két király megítélésében már a XI. században az elmarasztaló mozzanatok domináltak (hiszen Leodvin, I. András korának külföldi származású bihari püspöke egyenesen arról szólt, hogy Istvánt halála után András követte az országlásban²), a XII. század folyamán (?) pedig éppen Pétert és Aba Sámuel-t kihagyták a — „kegyes emlékü” (*pie memorie*) — magyar királyok sorából.³ Nem meglepő hát, ha a korszak bizonytalan keltezésű hazai és biztosan datálható külföldi forrásai egyaránt jobbára sötét színekkel ábrázolták e két uralkodónak mind személyét, mind uralkodását, akik — az Árpád-kori magyar történelem királyai közül kivételes jelenségként — nem voltak fiágon az Árpád-ház tagjai, hiszen Péter a velencei Orseolók, Sámuel pedig a magyarországi kabar eredetű Abák közé tartozott, az Árpádokkal nőágon tartottak rokonságot.

Gerics József e munkája nem csupán a számos ponton mintaszerűen elvégzett elemzés miatt érdemli meg a figyelmet, hanem — s nem titkoltan ez a jelen írás megszületésének oka — azért is, mert mind az 1038—1046. évek közti magyar történelem megítélésében, a történeti folyamatok rekonstrukciójában, mind a korszakra vonatkozó egyes források kezelésében, értékelésében vitára készítő álláspontokat tartalmaz. A magyar történelem e rövid kor-

¹ GERICS József: *Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája*. Magyar Könyvszemle 98 (1982) 186—197., 299—313. (A továbbiakban e tanulmányra a szövegben az oldalszámok feltüntetésével hivatkozunk.)

² H. BRESSLAU: *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis*. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 8 (1883) 593.

³ KNAUZ Nándor: *Két krónika I. Az esztergomi rövid krónika*. Századok 9 (1875) 624. Vö. CSÓKA J. Lajos: *Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS III. 184. kódexe*. Századok 116 (1982) 981—982.

szakának feldolgozására viszonylag ritkán kerít sort a történeti kutatás. Gerics József dolgozata lehetőséget ad arra, hogy az 1040-es évek magyar története nem egy fogas kérdésének tisztázásához *közösen*, viták és egyetértések révén járuljunk hozzá. Az alábbiakban három területen kívánunk megjegyzéseket fűzni a Gerics által tárgyalt kérdésekhez: 1. Péter és Aba Sámuel uralkodásának megítélését, 2. Gellértnek az 1040-es években játszott és a kút-főkben tükröződő szerepét, 3. a korszakkal foglalkozó források kritikáját illetően.

Tekintsük át, Gerics milyen képet rajzolt Péter és Aba Sámuel országlásáról! Péter támaszát elsősorban (vagy kizárólagosan) azok a jövevények (advena) alkották, akik 1046-ban érette fegyvert fogtak és meghaltak. „A Péter oldalán elesett »advenákban«... aligha kereshetjük a védelmére 1044-ben Magyarországon hagyott császári őrséget, hanem sokkal inkább olyan elemeket, akik boldogulásukat Pétertől várták és neki köszönhették, következként mindhalálig fegyverrel küzdöttek hatalmának fenntartásáért. Feltehetően elsősorban köztük kell keresni Péter első uralmának legfőbb támaszait is” (309–310.). E szűk körű, „a hazai úri osztályhoz még nem idomult, új réteg”-től eltérően „a magyarországi előkelők”, „az úri osztály nagyobb része” (310.) nem támogatta Pétert. Vele, „a Szent István utódjelölése alapján trónra jutott királlyal meghasonlott mind Gizella, István özvegye, mind pedig az egész hazai vezető réteg” (191.). Péterrel már 1041-re „igazában az István-kori vezető osztály, az ő egykori politikai »vezérkara« jutott konfliktusba” (308.). Egészen nyilvánvaló Péternek és a magyarországi egyház felső rétegének nyílt ellentéte: „Péterrel az István-kori püspöki kar is konfliktusba került” (193.), ez a magyar püspöki kar meghasonlott és szembefordult Péterrel (306.). sőt „a püspökök... Péter politikájának egészét elvetették” (303.). Péter országlásának mérlegéül elmondható, hogy „törvénytelenül önkényes törvényeket hozott” (193.), az „István-kori politikai vezető csoportnak a szemében Péter tevékenysége letérés volt az István alatt tört útról, a velük együttesen vetett alapról” (308.). Mivel Péter az advena támogatásával „makacsul” járta a maga útját, vagyis szorgalmazta „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szervezetének gyökeres átalakítását”, ezt a politikát „a magyarországi előkelők két ízben és véglegesen elvetették” (310.). A magyar püspöki kar attól tartott, hogy „Péter uralma felkelésbe hajtja a kereszténységtől lelke mélyén még idegen magyarságot, és így a honi egyház pusztaságát fenyegeti” (306.).

Mivel Péter 1041-ben elhagyta alattvalóit (azaz nem a magyarok üzték el őt), Aba Sámuel „nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg, hanem magukra hagyott alattvalók választottak maguknak király nem-létében mindenképpen szükséges, új uralkodót” (193.). Aba belső támaszát főleg az egyháziak jelentették: „szinte bizonyos, hogy a király a pápaság iránt legalább trónraléptekor kifogástalanul egyházas magatartást tanúsított, a magyarországi püspökökkel meg éppen mindvégig együttműködött” (197.). Aba politikájának volt „a keresztény társadalmi norma kívánalmaival leírható és rokonítható eleme” (302.): a közös birtoklás, a közös élet (communis vita). Aba magatartása tehát megfelel a szerzetesközösségekre, tágabb értelemben minden keresztényre érvényes követelményeknek (301.). „Ezeket az említett elemeket és forrásait a király maga bajosan ismerte, de annál inkább ismerhették a vele (mindvégig vagy átmenetileg) együttműködő egyháziak és püspökök” (303.). Aba azt „az egyházi fogantatású programot” (308.), amelyben

„az úri nemzetségek jogát is átjáró közösségi elemek hatványozottan és ellentétes tartalommal lehettek jelen” (307), „szívvel-lélekkel a magáénak vallotta. Ez mindenképpen fontos tényezője lehetett a püspöki karral végig megőrzött együttműködésének” (308.). Kezdetben a „Péterrel és kormányzatával történt egységes szembefordulás” határozta meg Aba társadalmi bázisát (308.), országlása a Péterrel szembeni úri érdekezésség „jegyében kezdődött”. Mivel „programja a hazai egyháztól is bátorítva a még nem-feudalizált társadalmi elemek megnyerésére és helyzetük megszilárdítására irányult, a világi urak ezért III. Henriket és Pétert hívták segítségül Aba megbuktatásához” (309.). Végére is a püspököknek Péter után olyan királyra volt szükségük, „akinek kormányzása reményük szerint elháríthatta a pogány népfelkelés Péter által felidézett veszedelmét. Aba politikáját püspökei igyekeztek úgy befolyásolni, hogy az egyházi szervezet és a fiatal kereszténység megszilárdulásának társadalmi és politikai előfeltételei ne csak ne menjenek veszendőbe, hanem minél kedvezőbbek legyenek és a magyarokat az elvadítás helyett inkább nyerve meg a kereszténység ügyének. Ilyen politika, amely legfőként az egyház érdekei szerint tájékozódott, a tömeges elégedetlenség egyházi ihletésű leszerelésének kísérlete, ideológiájában bőven meríthetett a keresztény hagyományból. Ezen kívül összhangban lehetett az új társadalmi viszonyokba még be nem tört tömegek *feudalizmus előtti* tudatának bizonyos elemeivel” (306.).

Péter ismételt országlását „a magyar–német viszonyban” bekövetkezett „fordulat” határozta meg (189.): a „német jog”-ot vezették be, s a „kért »bajor törvény« adományozása a magyar uraknak Henrik és utódai számára tett hűségkijével volt összekötve. Péter másodszori uralma ismét ellene ingerelte a keresztény urakat, és felkelésre készítette a pogány vallás zászlaja alatt egyesült, különféle elemeket”. Egyszerre robbant ki ellene pogányságra hivatkozó „tömegmozgalom”, valamint „előkelőinek és belső embereinek összeesküvése” (309.). Így jutott el Magyarország az 1046. évi pogány felkeléshez. Röviden összefoglalva: a „zsarnok” (308.) és csak idegenekre támaszkodó Péter (308.) után az uralkodásban „a keresztény társadalmi norma kívánalmait”-t (302.) megvalósító Aba Sámuel következett, hogy azután a mit sem változó Péter 1044 után még a német hűbér vállalásával is tetézte bűneit.

Hogyan helyezi el Gerics József e koordináták között a kor fontos történeti szereplői sorában is nagy szerepet játszó Gellért püspököt? Alapvetően úgy ítéli meg, hogy Gellért álláspontja Péter és Aba Sámuel országlásával kapcsolatban semmiben sem különbözött a többi magyarországi egyházfőétől. Mivel „a püspökök . . . Péter politikájának egészét elvetették” (303.), így Gellért sem tekinthető — „az utóbbi évtizedek szakirodalmában” jelentkező nézetellentétben — „Péter rendíthetetlen hívének” (196. lap 25. jegyz.), hanem Péternek ellenfele, politikájának kemény bírálója volt. Ennek biznyságául szolgál Gellértnek *Deliberatio* . . . című, egyetlen ránk maradt munkája, amelyben megnevezetlenül „kárhozzat” egy királyt (305.). „Ha az *Annales Altahensesek* a hazai püspökök Abával és Péterrel kapcsolatos magatartására vonatkozó híreit vesszük alapul, akkor a Gellért művében bírált királyt sokkal inkább Péterrel lehet azonosítani, mintsem Abával, már annyiban, amennyiben a *Deliberatio* megjegyzéseinek egyáltalán tulajdonítható a maga korára nézve aktuális jelentőség” (305–306.). Ugyancsak „az *Annales Altahensesek* alapján” jut Gerics arra a következtetésre, hogy „Abának Gellérttel való állítólagos ellentéte mindenképpen kétes”, hiszen Sámuel király „a magyarországi

püspökökkel . . . mindvégig együttműködött" (197.). Gellért azon egyházfők közé számítható, „akik *nem* Péter kegyéből jutottak főpapi székükbe, hanem részesei voltak 1041. évi megbuktatásának, Aba trónra ültetésének, s az Annales szerint Aba oldalán voltak Ménfőnél is" (306.). Végző fokon — véli Gerics — „a Gellért-életrajzok beállításából korántsem szabad Gellért hajthatatlan Péter melletti és Aba elleni álláspontjára következtetni, hanem legfeljebb a legendairóéra" (195.).

Mindezek az — eddigi megítélésektől ugyancsak messze eső — állítások aligha hangozhattak volna el a vonatkozó forrásszövegek alapos átértékelése nélkül. Úgy tűnik, Gerics konstrukciójában kulcsfontosságú az *Annales Altahenses* 1041. évre tett híradásainak minősítése. Ezekről akként nyilatkozott, hogy „voltaképpen magyar eredetű tradíción alapulnak" (192.), illetve hogy „az évkönyvíró itt magyar informátor tájékoztatását fogadta el és öltöztette hűbérjogi formájú gondolatmenetbe" (193.). Gerics következtetése szerint az Altaichi Évkönyv 1041. évi bejegyzése „az Abát uralomra juttató mozgalom védőbeszédének is tekinthető" (192.): Péterre „alattvalói nem emeltek kezét", csak gonosz tanácsosát, Budót ítélték halálra, vagyis „a hűbérjog szempontjából" a „magyar előkelők fellépése" a „király iránti hűséget hajszálynira sem sérti" (192.). „A szöveg szerint tehát a magyarok nem űzték el a királyt [Pétert], hanem távozásával ő hagyta magukra alattvalóit, ami az uralkodói kötelességek nyilvánvaló megsértése" (193.). Aba így törvényesen, választás útján került trónra, mivel „nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg". Más szavakkal: „Péter bukását, a magyar előkelők magatartását és Aba uralomra kerülését az annalista hűbérjogi tekintetben minden esetben kifogástalannak és törvényesnek írja le". Sokat nyom a latban, hogy „Aba trónra juttatása és Péter intézkedéseinek megsemmisítése . . . a püspöki kar közreműködésével történt, anélkül, hogy a forrás bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését vagy Péter melletti kiállását említene" (193.). Perdöntőnek tekinti az egész értékelés szempontjából azt a körülményt, hogy az Altaichi Évkönyv hallgat Gellértnek Aba elleni fellépéséről. „Elsősorban az Altaichi Évkönyv szerint . . . szerfelett kétséges . . . fellépett-e egyáltalán valaki Aba ellen az akkori magyar püspöki kar tagjai közül, pl. akár maga Gellért?" (191.). Vagy más helyütt: az Altaichi Évkönyvnek a ménfői csatáról szóló leírásában „Gellért Abával való szembefordulásáról és Péter mellé állásáról . . . sem tudunk meg semmit" (194.). Az Annales 1041. évi beállításának ellene mond ugyanezen forrás 1044. évi bejegyzése, amely „az Abára és híveire sújtó istenítélet és pápai anathéma megörökítésével igazolja Péter császár-pártfogolta ügyét" (193.).

Átértékeli Gerics a Gellért-legendák (kivált a nagyobbik Gellért-legendát) ezen évekre vonatkozó tudósításainak forrásértékét is. A koncepció szempontjából érthetően, hiszen Gellért „életrajzai az 1046-ban vértanúságot szenvedett püspököt mint Péter tántoríthatatlan hívét és a bitorló Aba szenvedélyes ellenfelét mutatják be" (190.). Mivel a „krónika forrása volt a nagyobb legenda törzsszövegének" (195.), a legenda írója a krónikából értesülhetett a pápai anathémáról, amelyet a krónika viszont az Altaichi Évkönyvből vett át. Mivel — véli Gerics — az évkönyvben „ez a fenyíték értelemszerűen vonatkozott mindazokra a magyarországi püspökökre is, aki részesei voltak például Péter törvényeinek megsemmisítésében . . . , Gellért életrajzírójának ebben a helyzetben feltétlenül nagy gondot kellett fordítania annak igazolására, hogy hőse nem tartozott Aba pápailag kiközösített támogatói és az anathémával

sújtott püspökök közé” (194.). A legendaszerző „meg sem említette Péter megbuktatóinak pápai kiközösítését”, viszont Gellért szentségét szem előtt tartva alakította át a krónika tudósítását: míg a krónika 1044-re tette Gellért fellépését Aba ellen, a legenda ezt 1042 húsvétjára keltezte (194.). A krónika szerint azért róttá meg Gellért „kánoni szigorral” Abát, mert az ellene összekülvöket „gyónás és a halálra való készüllet nélkül” pusztított el, a legenda viszont a mézszárláson kívül Gellért szájába olyan, Aba elleni vádakát is ad, „amit a krónikában Gellért szová sem tett: Péter királyságának esküszegő bitorlását, az alattvalói lázadást!” (194–195.). Míg a krónika szerint Gellért csak annyit jövendölt meg Abának, hogy „veszedelem vár rá”, addig a nagyobbik legenda szerint a megtorló kard „elveszi tőled az általad hitszegéssel szerzett királyi hatalmat” (195.). Vagyis a legendában a krónikához képest „Gellért Abával való szembeszállásának kezdete korábbi időpontra tolódik, Aba vád tárgyává tett cselekményeinek száma nő, minősítésük egyre szigorúbb, és az értük kilátásba helyezett büntetés pedig ennek arányában súlyosbodik” (195.). „A legenda Aba Sámuel és Gellért püspök-társait . . . bűnbakká tette, mégpedig alighanem azért, hogy a legenda hőse [Gellért] kétséget kizáróan mentesüljön a Péter lázadó alattvalóra sújtó kiközösítés gyanújától” (197.). Szent Gellért legendáiban a német „birodalmi felfogáshoz hasonló” kép rajzoldódik ki Abáról, akit a német források „Péter ellen lázadó alattvalónak, uralmát pedig már gyökerében törvénytelennek írnak le” (190.).

További bizonyosággal szolgál az újszerű koncepció számára a *Deliberatio*, amelynek névtelen, „kárhoztatott király”-át (305.) „sokkal inkább Péterrel lehet azonosítani, mintsem Abával” (306.). Gerics úgy véli, hogy a *Deliberatio* „kárhoztatott király”-a „Abával való azonosítás[ának] valószínűsége . . . éppen a legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ” (197.). A „legendaíró alighanem forrásul használta hőseinek *Deliberatio* . . . című munkáját”. Mindenesetre a legendaíró szerint Gellért a következő, biblikus eredetű szavak kíséretében biztatta a tolmácsot „Abát kárhoztató szózata” magyarra fordítására: „Félj az Istentől, tiszteljed a királyt.” Nos, a *Deliberatio* is idézi e szavakat: „Féljetek az Istentől és tiszteljétek a királyt”, még hozzá a királyt emlegető szövegkörnyezetben: „nincs ostobább dolog, mint az ördögöt Isten elé helyezni, a testieket a lelkiek elé, a királyi süveget kézben markolászni, és Krisztus igéin taposni. Ó, szörnyűség! Gyakran látni ilyesmit” (196.). Noha ez a párhuzam „könnyen csábíthat arra a feltevésre”, hogy „a Gellért művében kérlelhetetlenül bírált, de név szerint nem említett királyt Abával kellene azonosítani” (196–197.), ettől azonban Gerics elhatárolja magát, mondván: mivel a legendaszerzőnek „a krónika híreinél alkalmazott módszere nem ébreszt bizalmat a *Deliberatio* feldolgozásánál követett eljárása iránt sem, ezért Abának és a *Deliberatio*ban bíralt uralkodónak az azonosítása — legalábbis újabb, pozitív bizonyíték felmerüléséig — nem fogadható el, mert ez az azonosítás az eddig rendelkezésre álló érvek szerint nem magának Szent Gellértnek, hanem csak életrajzírójának tulajdonítható” (197.).

Ne folytassuk tovább Gerics műve ismertetését, a belőle merített idézetek egymás mellé sorakoztatását. Itt az ideje, hogy állást foglaljunk tételeivel kapcsolatban. Kezdjük a végén, és haladjunk fordított sorrendben! Ez azt jelenti, hogy előbb a forrásokat tesszük vizsgálat tárgyává, mindjárt először is a *Deliberatio*t. Meg kell állapítani, furcsa logikára vall a *Deliberatio* többször emlegetett királyának személyét annak révén meghatározni, hogy egy, a *Deliberatio*ból merítő forrás (a Gellért-legendá) módszere ellenőrizhető-e. Furcsa

logikára vall, ha egy forrás megbízhatóságát az e forrást felhasználó másik kútfő belső kritériumrendszeréből (e másodlagos forrás szerzőjének munkamódszeréből, írói eljárásából) kívánnánk megállapítani. Gericsnél éppen ez történik. Mivel a legendaíró változtatott a krónika hírein, ez — Gerics szerint — nem ébreszt bizalmat az iránt sem, ahogyan a *Deliberatió* feldolgozta. „Ezért” (de miért „ezért”; hol itt a valóságos oksági viszony?) „Abának és a *Deliberatió*ban bírált uralkodónak az azonosítása . . . nem fogadható el” (197.). Meglehet, hogy a legendaszerző változtatott az általa forrásként használt krónikán, a krónika beállításán (ha egyáltalán tényleg forrásként használta a krónikát), de ebből még nem következik az, hogy a *Deliberatió*t használva azon is változtatnia kellett. A *Deliberatio* egy olyan passzusát, amely a megbíralt királyra nyílt utalást tartalmaz, a legendaszerző Aba Sámuelre vonatkoztatta. Vajon ebből arra kell következtetni, hogy a legendaszerző eljárása adja annak bizonyosságát: ez a király éppen nem Aba Sámuel lehet, hanem Péternek kell lennie? Készséggel elismerjük: a *Deliberatio* névtelen királyának Aba Sámuellel való azonosítása a legendaíró műve. Ebből azonban nem az következik, hogy ez *csak* a legendaíró és nem Gellért azonosítása is. Egyenlő esélyt kell adni egyrészt annak: a legendaíró azért azonosította e királyt Abával, mert ez megfelelt Gellért szándékának, vagyis azért, mert e király tényleg Abával volt azonos, valamint másrészt annak: noha a legendaíró e királyt Abával azonosította, mégsem volt azonos azzal, mert a legendaíró nem értette avagy félreértette a *Deliberatió*t. A két lehetőség közötti állásfoglalás konkrét vizsgálódások tárgya kell hogy legyen. Gericsnél ez, sajnos, elmaradt. Mint ismeretes, Gerics szubjektív módon úgy foglalt állást: „az azonosítás az eddig rendelkezésre álló érvek [milyen érvek?] szerint nem magának Szent Gellértnek, hanem csak életrajzírójának tulajdonítható” (197.).

Ezen a ponton tegyünk egy rövid kitérőt annak bemutatására, hogy a hasonlóan szubjektív értékítéletek mennyire nem idegenek Gerics forráselemzéseitől. Az imént vázolt esetben a kútfő tanúságtételét nem magára a valóságra nézve fogadta el, hanem a valóság tükrözése (a forrás keletkezése) során támadt tévedésnek minősítette, azaz a tükrözött helyzetet nem tekintette a valóság hű tükrözésének. Más esetben — sajnos, hasonlóan „érvek” nélkül — más megoldást választott Gerics. Szellemesen párhuzamot vont Aba Sámuel uralkodásának a krónikában tükröződő és elítélésben részesülő jellemvonásai („mindig nemtelen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog”: 299.), valamint a Pseudo-Isidorus kánonyűjtemény I. Kelemen pápa nevére hamisított egyik darabja között („A közös élet . . . mindenkinek szükséges”: 301.), s ennek kapcsán úgy foglalt állást: „Abának az »ignobilis«-okkal, a »parasztokkal« való krónika szerinti közösködése, együttléte szinte iskola-példája a Pseudo-Isidorusban melegen ajánlott *communis vita*-nak. Abának az urak előtt gyűlöletes magatartása — minden mozzanatában megfelel a Pseudo-Clementinában is megtalálható mintának” (301.). Ennek az egyezésnek a magyarázatára számos megoldás vethető fel elvileg. Mindenekelőtt nem kizárt, hogy véletlenszerű egybeesésről van szó. Ezt főleg az erősítheti, hogy Kelemen püspök a szerzetestestvéreknek ajánlotta a közös életet (301.), márpedig Aba — tudtunkkal — nem tartozott közéjük. A keresztény egyház mindennapi gyakorlatában más a szerzetesi közös élet (*communis vita*) és a testvérek közös birtoklásának elve (*communia debere esse amicorum omnia*), és megint más annak megítélése, ha egy, a keresztény ideológiával megtámogatott államrendet képviselő király veti meg a nemeseket, „akik királyukként

maguk fölé állították”, és aki az ő társaságuk keresése helyett „mindig nem-telen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog” (299.), sőt aki ahelyett, hogy a magántulajdon egyház által is képviselt elvét védelmezné, azt az álláspontot vallja, hogy „minden közös az urak és a szolgák között” (*omnia communia essent dominis cum servis*).⁴ De mert — Gerics nyomán — szöveg szerinti párhuzam mutatható ki a krónika és a Pseudo-Clementina között, lehet arra gondolni, hogy a kánonokban jártas krónikaíró klerikus vont párhuzamot a szerzetesi életre megszabott kelemen normák és az Aba Sámuelnek tulajdonított politikai gyakorlat között. Valójában mégsem igazi párhuzamról van szó, hiszen amennyire helyeselhetette a krónikaíró a szerzetesek számára normaként a Pseudo-Clementinában megfogalmazott elveket, annyira elutasította ezt mint politikai gyakorlatot. (Kérdezzük meg: a maga személyében utasította-e el, vagy pedig a korabeli politikai közhangulat hatására? Más szavakkal: itt a kútfő a valóságot tükrözi-e megbízhatóan vagy pedig egyetlen ember, a tollforgató érzelmét?) Gerics egy harmadik megoldási lehetőséget vet fel: a „szinte szent hagyomány elemeinek és Aba kárhozott programjának az összhang”-ját „nem Aba történetének írásba foglalása teremtette meg, vagyis Aba elítélt programját nem a krónikás fogalmazta a Pseudo-Clementina . . . ismeretében. Inkább a tükrözött valóság, Aba magatartása felelhet meg ténylegesen a Kelemen-levél szempontjainak” (303.). Itt tehát a szövegszerű megfelelés (*communia debere esse . . . omnia*, illetve *omnia communia essent*) ellenére Gerics úgy látja: a szerzetesek kívánatos életvitele és Aba kárhozott programja „megfelelés[éről] a krónikás, úgy látszik, nem vett tudomást”, a kútfő tanúságtételét tehát e helyütt elfogadja a valóság hű tükrözésének, s a nyilvánvaló szövegpárhuzam ellenére sem gondol arra, hogy a forrásban tükrözött helyzet a krónikaíró munkálkodásának eredménye. A Gerics által rekonstruált valóság tehát itt az, hogy Aba lényegében úgy élt (és ezt most mi mondjuk, nem Gerics) *ókeresztényi* elvek szerint, hogy azokat (innen viszont már ismét Gericsét idézzük tartalmilag) ő maga ugyan „bajosán ismerte”, de megismertethették őt azokkal a „vele . . . együttműködő egyháziak és püspökök” (303.). Ez a két példa is elég annak igazolására, hogy meglehetősen önkényes dolog kiterjedt vizsgálatok nélkül állást foglalni abban: a valóság és annak forrásbeli tükröképe hogyan viszonylik egymáshoz.

Ámde térjünk vissza a *Deliberatio* „rejtélyes” királyához, akit Gerics szerint csak a legendaíró azonosított Aba Sámuellel, s aki éppen azért nem lehet Aba Sámuel, mert a — krónikát nem pontosan használó, illetve eltorzító — legendaíró azonosította Aba Sámuellel. Hogy ki volt a *Deliberatio* megnevezetlenül ostromozott királya, annak eldöntése — ismételjük — nem a *Deliberatiót* felhasználó „legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ” (197.), hanem mindenekelőtt a *Deliberatiótól*. A király személyének meghatározása érdekében tehát a *Deliberatio*hoz kell fordulnunk. Mindenestre előbb Gerics ama aggályát kell eloszlatnunk, amelyet a *Deliberatio*-beli király és Péter azonosításához fűz: hogy ti. e megállapítása annyiban érvényes, „amennyiben a *Deliberatio* megjegyzéseinek egyáltalán tulajdonítható a maga korára nézve aktuális jelentőség” (306.). Ezt az aggályt még eggyel kell megtoldanunk: vajon Gellért Magyarországra gondolt-e, amikor a *Deliberatiót* írta, azaz a *Deliberatio*

⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I—II*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTFÉTERY. Budapestini 1937—1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 329.

királya magyar minta alapján formálódott, formálódhatott-e meg? A szakirodalom régóta rámutatott azokra az utalásokra, amelyek bizonyítják: Gellért saját korából és Magyarországból indult ki fejtegetéseit illetően. Ami az időmegjelölést illeti, ilyen kitételekkel (és ilyen szövegkörnyezetben) találkozhatunk: „*hodie*” („*Manapság* nemcsak a világi, de az egyházi személyek közül is sokan szórakoznak ilyesmivel [a Gellért által korábban elértéleg emlegetett hangszerekkel], hogy a rimák tetszését elnyerhessék”); „*nunc*” („De jaj! *most* rengetegen hemzsegnek az egyházban [Krisztus ellenségei], szinte már elfoglalják az egész világot, és senki sincs, aki az effélék sületlenségei ellen felemelje a szavát”); „*hoc tempore*” („*Manapság* nálunk az irigységtől felbujtogatva szinte mindegyikük káromolja nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és a papságot, de magát az Isten fiát, a mi Urunkat, Jézus Krisztust is”); „*in praesentiarum*” („*Jelenleg* ugyanis kínszenvedés és halál jut az egyháznak, de semmi oka nincs, hogy emiatt egy cseppet is bánkódjék”); „*ad presens*” (Ennek ellenére ő [az Isten] az, „aki országoltatja a képmutató embert a nép bűnei miatt», *jelenleg* is megtűri hatalmon az ilyeneket, amiként régen is elnézett sok igen gyalázatos és az isteni felséggel szemben álló uralkodót”).⁵ Aligha véletlen, hogy a jelen időre utaló, szép számú előfordulás mindegyike a tükrözött viszonyok romlásával, az egyház háttérbe szorulásával, térvesszéssel kapcsolatos. Ennek alapján nem lehet kétségbe vonni, hogy Gellért művében saját kora viszonyait is igyekezett felvázolni. Hátravan még annak megválaszolása, hogy van-e jogunk ezeket az utalásokat Magyarországra vonatkoztatnunk. Az ímént már idézett egyik passzus a helyre többes szám első személyben utal: „*apud nos*” („*Manapság nálunk* az irigységtől felbujtogatva szinte mindegyikük káromolja nemcsak a szent szertartásokat” stb.). Vagyis szerencsés módon van olyan *Deliberatio*-mondatunk, amely együtt tartalmazza az idő és a hely megjelölését: „*Manapság nálunk.*” Hogy ez a „*nálunk*” pedig csak Magyarország lehet, három körülményből is következik. Egyrészt onnan, hogy e szövegrészben fordul elő a saját püspöki méltóságára való hivatkozás: „*episcopi nominamur*” („*Immár tilos szót emelnünk, noha névleg püspökök vagyunk*”), márpedig Gellért másutt, mint Magyarországon, nem viselt püspökséget. Másrészt onnan, hogy még ugyanebben a szövegrészben — amelyet alább idézni fogunk — ismét felbukkan az „*apud nos*” („*mindálunk*”) az egyház ellen munkálkodó eretnekekkel összefüggésben. Harmadrészt onnan, hogy egy helyütt ugyancsak többes szám első személyben éppen Pannóniáról szól: „*nostra Pannonia*” („*a mi Pannóniánk*”).⁶ Nincs tehát akadálya annak, hogy Gellért *Deliberatio*-ja „megjegyzéseinek . . . a maga korára nézve” és Magyarországra vonatkoztatva „aktuális jelentőség”-et (306.) tulajdonítsunk.

⁵ *Gerardi Moresenae ecclesiae seu Csanádiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Edidit Gabriel SILÁGI. Corpvs Christianorum. Continuatio Mediaevalis XLIX. Tvrnholti 1978. (a továbbiakban: *Delib.*) 5., 50–51., 51., 70., 157–158. E helyeken a *Deliberatio* szövegét KARÁCSONYI Béla és SZEGFŰ László fordításában idéztük: *Szemelvények Gellért Deliberatio-jából*. Világosság 17 (1976) 97–99.; egy esetben SZEGFŰ László fordítását (*Eretnekség és tiránizmus*. Irodalomtörténeti Közlemények 72 [1968] 511.) hasznosítottuk. A *Deliberatio* egy további *esetleges* „*nunc*” szavára és szövegkörnyezetére („Ezzel szemben [most] a királyt félik, holott ő sem nevezhető másnak, mint féregnek”) l. KRISTÓ Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Bp. 1974. 56–57. Vö. *Delib.* 157. Gellért művének magyarországi vonatkozásaira l. KARÁCSONYI János: *Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei*. Bp. 1887. 194–195., 197–198., 213. stb.

⁶ *Delib.* 51., 37.

Gellértnek a *Deliberatió*ban névtelenül ostorozott királyát immár nem ok nélkül lehet (mi több: kell!) Magyarországon keresnünk. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy Gellért püspökként írta művét, ami az 1030—1046 közötti évekre nézve igaz, továbbá azt, hogy a *Deliberatio* egyvégtében, a szerző utalásaiból következtetve állítólag mindössze nyolc nap alatt készült,⁷ így az elvileg számba jöhető 16 évből egyetlen év meghatározott napjaira, vagyis egyetlen király uralkodásának idejére lehet datálni a művet. Szent István, Péter és Aba Sámuel országlása fogható gyanúba, de Szent István nevét mindjárt ki is kell vennünk e sorból. Minden történelmi ismeretünkkel ellentétes, ha a *Deliberatió*ban tükröződő, bizvást siralmasnak minősíthető magyarországi viszonyokat Szent István uralkodásának utolsó — saját országlásának korábbi időszakainál kétségtelenül zavarosabb⁸ — éveire helyeznénk. Marad tehát Péter és Aba Sámuel kora. Hogy melyikőjük királysága tükröződik a *Deliberatió*ban, azt leginkább abból lehet megállapítani: a vitathatatlanul jelenre utaló megjegyzések, amelyeknek egyveretűsége igazolja a mű nagyon rövid időköz alatt történt elkészültét, melyik király országlására illenek inkább. Tekintsük át immár bővebb szöveggörnyezetben a jelen időre valló és korjelölőnek tűnő *Deliberatio*-passzusokat! Három szövegrész érdemi meg e vonatkozásban figyelmünket.

Az első szövegrész magyar fordítása, amely Gellértnek Krisztus és az ő egyháza ellenségéről, az ördög erőiről szóló megjegyzéseihez kapcsolódik, így hangzik:

„De jaj! most rengetegen hemzsegnek az egyházban, szinte már elfoglalják az egész világot, és senki sincs, aki az effélék sületlenségei ellen felemelje a szavát. Ó, mily nagy emberekről érzem, hogy az ördög fiai, ő miattuk tapasztják be a számat. *Manapság nálunk* az irigységtől felbujtogatva szinte mindegyikük káromolja nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és a papságot, de magát az Isten fiát, a mi Urunkat, Jézus Krisztust is. E világon még soha nem hallott eretnecség visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat. Ne gondold, szeretett testvérem, hogy ez enyhébb eretnecség a régebbieknél. Igaz hitemre vallom: erőszakkal kényszerítik az embereket arra, hogy tőrhetetlen hazugságokat szórjanak Isten papjaira. Az ördög gonoszsága ugyanis véghezvitte az egyetlen dolgot, ami hatalmában állt: tudniillik elragadta azt, amire Isten törvényéből a legszentebb megvilágosodáshoz újonnan megtérőket megtanítottuk. Szinte egybehangozóan tagadják valamennyien a test felátadását: ennél az elvetemültségnél nagyobb elvetemültség sehol e világon nem képzelhető el. Immár tilos szót emelnünk, noha *névleg püspökök vagyunk*, megadóztattak bennünket, akikre Isten parancsa folytán egy egész világ van bízva. Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Methodius híveinek segítségével az egyház ereje és tekintélye *minálunk* az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön. Miért van ez? Nyilván azért, amit mondtam: mert az ördög fiai, akik a sötétség hatalmasságai, kormányoznak és uralkodnak mindenütt.”⁹

A második szövegrész magyar fordítása ez:

„*Jelenleg* ugyanis kinszenvedés és halál jut az egyháznak, de semmi oka nincs, hogy emiatt egy cseppet is bánkódjék. »A világ — mondja az Írás — örvendezni fog, ti pedig megszomorítottok, de szomorúságtok örömmre fog változni.«¹⁰

⁷ Delib. 11., 38., 55., 78., 179. Vö. SZEGFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 512., 513.

⁸ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. 374—381.

⁹ Delib. 50—51. L. KARÁCSONYI Béla—SZEGFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 98. Vö. Világosság 17 (1976) 336.

¹⁰ Delib. 70. L. SZEGFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 511.

Végül a harmadik szövegrész magyar fordítása ekként szól:

„Nincs ostobább dolog, mint Isten elébe helyezni az ördögöt, a lelkiek elé a testieket, és tenyéren hordozni a királyi süveget, és a lábak elé szórni Krisztus igéjét. Ó, gyalázat! gyakran láttunk ilyesmit. »Féljétek az Istent — mondja az Írás —, tiszteljétek a királyt!« Az Isten félelme és a király szeretete közt nagy különbség van. Ezzel szemben a királyt félik, akit halála után csak féregnek és rothadásnak kell nevezni, és a legkívánhatóbb módon tisztelik a herceget az isteni rendelkezés és törvény ellenére, amelyet pedig a Szentlélek tárt elő kincseiből. Ó, világ hazugsága, ó, világ esztelensége: előnyben részesíteni az embert, a legrothadóbb féregbűzt annál, aki által »a királyok uralkodnak« és helyes döntéseket hoznak. »El fogja emészteni az Úr — mondja az Írás — azok csontjait, akik az embereknek tetszenek.« Valójában senki nem nevezhető királynak igazán, ha maga is nem Isten szolgája. »A király szíve Isten kezében van« — mondja az Írás. Mármost azé, aki Isten szolgája, aki az erényekre kormányozza magát, nem pedig a bűnökre, az örök életre, nem pedig a pokolra, Isten dicsőítésére, nem pedig a világ kevélységére. Akik pedig csak azért uralkodnak, hogy címük legyen, és a népet felzabálják, és az adókat behajtsák, és önmagukat felmagasztalják stb., a világ kívánsága szerinti, hiú hírnévnek áldoznak, nem királyok, hanem felforgatók, akikről így szól a királyok királya és az uralkodók ura: »Uralkodtak, de nem általam, fejedelmek voltak, de nem vettem tudomást róluk.« Ennek ellenére ő az, »aki országoltatja a képmutató embert a nép bűnei miatt«, jelenleg is megtűri hatalmon az ilyeneket, amiként régen is elnézett sok igen gyalázatos és az isteni felséggel szemben álló uralkodót.»¹¹

Mindhárom szövegrész egybehangzóan tanúsítja: a *Deliberatio* — a jelen időre utaló passzusok alapján — akkor keletkezett, amikor Magyarországon elemi erejű támadás indult az egyház ellen. Ennek célja az egyház teljes meggyengítése volt. A támadás anyagi és szellemi síkon folyt. Megadóztatták a püspököket, visszakövetelték a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat. Még súlyosabbnak tűnik az egyház tanai elleni támadás. Nyilván voltak olyanok, akik egyszerűen csak káromolták a szertartásokat, az egyházat és a papságot, valamint Jézus Krisztust is, akik hazugságokat szórtak Isten papjaira (az egyházi személyek — maga Gellért püspök utal erre — bizonyos dolgokban, így pl. a főpap által kárhóztatott hangszerek élvezetében, aligha voltak „méltatlanok” a bírálatra). Mások viszont egész rendszert állítottak szembe a keresztény tanokkal: a bogumil eretnekség tételeit.¹² Világosan kirajzolódik tehát egy olyan történelmi időszak Magyarországon, amikor az egyház pozíciói meggyengültek. De nem csupán a kort marasztalja el Gellért, hanem — mint a fenti idézetből kitűnik — a királyt, illetve a király környezetét is: „A legdrágább köntösök és divatos palástok alatt pedig sok undorító dolog rejtőzik, és az ocsmányságok kölcsönösen egymásra találhatnak.”¹³ Lehet-e ez Péter kora?

Péterről a magyar krónika egy archaikus része zsarnokságát emeli ki, amikor arról szól, hogy Péter országlásának harmadik esztendejében (1041-ben) „a magyar főemberek és vitézek, a püspökök tanácsára, összegyülekeztek Péter király ellen, és gondosan kutatták, kit találhatnak akkor az országban a királyi nemzetségből, aki alkalmas az ország kormányzására, és megszaba-

¹¹ Delib. 157—158. L. KARÁCSONYI Béla—SZEĞFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 99.

¹² IVÁNKA Endre: *Szent Gellért Deliberatio-ja. Problémák és feladatok.* Századok 76 (1942) 499—500.; RÓNAY György: *Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében.* Irodalomtörténeti Közlemények 60 (1956) 472—474.; SZEĞFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 502—513. Vö. REDL Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában.* Irodalomtörténeti Közlemények 69 (1965) 214—217.

¹³ Delib. 141. L. SZEĞFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 510.

dítja őket Péter zsarnokságától (*a tyrannide Petri*)".¹⁴ Ugyanez a zsarnok, önfeje után járó és a tanácsra nem hallgató Péter tűnik fel az Altaichi Évkönyv lapjain: az „ország előkelői” a Péter által félreállított Gizella dolgában

„azt tanácsolták a királynak [Péternek], hagyja abba az igazságtalanságot . . . Holott gyakran figyelmeztették, rosszakarata és gonoszsága mégis végig kitartott makacsságában. Végül [az előkelők] tudtára adták, hogy nem akarnak esküszegők lenni és elpártolnak tőle. ha a matrónának [Gizellának] nem adja meg, ami az övé. Mivel azután mindezt semmibe vette, és mit sem szívelt meg abból, amit mondtak neki, Isten kegyelméből elérkezett az ideje annak, hogy véget érjen elvetemültsége . . . , mivel sehogyan sem hajlott a szavukra és erről egyetlen szót sem tartott érdemesnek még csak meghallgatni sem” (191—192.).¹⁵

Ugyancsak Péter zsarnokságára derül fény, amikor az Altaichi Évkönyv arról tudósít, hogy Aba trónralépte után „zsinati tanácskozást tartván, a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el, amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott, és két erőszakkal elvett püspökséget [Aba] vissza akart adni a főpásztoroknak” (192.).¹⁶ Az Évkönyv tudósítását a magyar krónika még azzal toldotta meg, hogy Aba nem csupán a Péter által alkotott törvényeket semmisítette meg, hanem Péter adóketéseit is.¹⁷

Úgy tűnik, Péter országlásának egyik-másik mozzanata beszüremkedett a *Deliberatió*ba. Bizonyosra mondható ez a főpapok letételéről. Gellért hozszadalmos fejtegetést tett a látók (vagyis az igehirdetők) viselkedéséről:

„Hallottad az ígét, hogy »a látók künn kiáltani fognak, a békesség angyalai pedig keservesen sírnak«. Az áll róluk, hogy künn kiáltanak, mivel nem tolvajok ők, nem rablók, és nincsenek emberi félelemnek alávetve: az igazság ígétét hirdetik teljes állhatatossággal valamennyi testnek . . . Hát így kiáltanak ott künn a látók, mert semmitől nem félnek e földi világban. Ó, micsoda gyalázat! a mi látóink nem künn kiáltanak, hanem csak magukban zúgolódnak, parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, hogy meg ne sértsék a király fülét. Hogyan szólhatunk a királynak nem tetsző dolgokat? — mondják. Haragra lobbán, dühbe gurul: éppen mi hallassuk a szavunkat? Inkább kényszeredett kacajra fakadnak, semmint hogy Isten hatalmas ígétét hirdessék. Ezt pedig azért cselekszik, hogy egyrészt retyerutyájukat ki ne ebrudalják a rájuk ruházott tisztségekből, másrészt őket magukat meg ne fosszák főpapi palástjuktól.”¹⁸

Ebből a keserű gellérti kifakadásból azért kell Péter korára vonatkoztatnunk a főpapi palásttól való megfosztást, illetve a püspökök ettől való félelmét, mivel forrásanyagunkban a szóba jöhető királyok közül egyedül Péterről tudjuk azt, hogy két püspököt tisztéből elmozdított. Minthogy Péterről két, a kritikus ponton egymástól független forrásban fordul elő a zsarnok minősítés vagy jellemzés, jogos a kérdés: vajon az itt utoljára idézett passzus egésze nem Péter zsarnokságának tükröződése-e? A kérdés megválaszolása annak függvénye, hogy vajon csak Pétert minősítette-e az egykorú, illetve közelkorú történetírás zsarnoknak, vagy pedig Abát is.

¹⁴ SRH. I. 324—325. GERÉB László (Képes Krónika. Kálty Márk krónikája a magyarok tetteiről. Monumenta Hungarica III. Magyar Helikon 1959. 103.) fordítása nyomán.

¹⁵ *Annales Altahenses maiores*. Recognovit Edmundus L. B. ab OEFELE. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannoverae 1891.*² (a továbbiakban: AAm.) 25.

¹⁶ AAm. 26.

¹⁷ SRH. I. 325—326.

¹⁸ Delib. 17. L. KARÁCSONYI Béla—SZEGFŰ László: az 5. jegyzetben i. m. 97. Vö. Világosság 17 (1976) 336.

Abáról a magyar krónika azt mondja el, hogy miután némileg „biztonságban” érezte magát Henrik király támadásától, arcátlanná vált és „kegyetlenül tobzódni kezdett a magyarok ellen. Azt tartotta ugyanis, hogy az uraknak mindenük közös a szolgálkkal, de semmiségnek tekintette esküjének megszegését is. Mert az ország nemeseit lenézte, mindig a nemtelenekkel és parasztokkal tartott össze” (299.). A Henrikhez futók szintén ekként panaszkodtak a német uralkodó előtt Abára: „esküjét semmibe veszi, megveti a nemeseiket, akik királyukként maguk fölé állították, és mindig nemtelen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog” (299.).¹⁹ A zsarnok Aba képe rajzolódik ki a Gellért-legendából is:

„Amíg ő uralkodott, egyik vér a másikat érte, amint a próféta mondja, azaz bűn bűnre halmozódott. A nagybőjt szent napjaiban ugyanis tisztos embereket — mindahányan voltak, tanácsabelit — fűtykössel és doronggal úgy merészelt agyonveretni, mint a jószágot, vagy lélek nélküli barmokat” (190.).²⁰

A krónika a hasonló eset megemlékezésekor azért marasztalta el Abát, mert az ellene összeesküvőket „gyónás és a halálra való készület nélkül” (*nec contritos nec confessos*) pusztítottatta el (194.),²¹ vagy amint hihetőleg ugyanezen eset kapcsán a krónika megfogalmazta: ezeket „bíróági vizsgálat nélkül (*sine iudicii examine*)” megölette.²²

Bizonyosan a német birodalmi álláspontot képviseli Berno reichenai apátnak az eseményekkel teljesen egykorú, III. Henrikhez intézett levele, amely nyíltan és kifejezetten zsarnoksággal vádolja Abát:

„Az a hamis király, Aba, az esküszegő, álnok, gyilkos és hazug . . . , az ördögnek, mintegy az asszírok királyának küldöttéként gyalázta meg Pétert, az Úr felkentjét, sőt Péterben magát az Urat, urának királyságára tört, gáncsot vetett neki, bitorolta, rablásokat vitt véghez, gyilkosságokat követett el, sok bűnt cselekedett, megtagadta az igazságot, megsértette a törvény jogát, ártatlan nemeseiket vakítottatott meg, ölt, szörnyű zsarnokságot (*tyrannidem nimiam*) gyakorolt, úgy, hogy maga a föld kiált fel gonosz-sága miatt” (188.).²³

Ugyancsak egyértelműen zsarnoknak nevezi Abát az Altaichi Évkönyvnek a leírt eseményekkel egykorú, 1044. évi bejegyzése: a magyarországi előkelők „a császár segítségét kéri, és maguk a zsarnok gaztetteit (*fraudes tyranni*), amelyeket [az előző évi] szerződésnek okozott, felfedték, és földjük meghódítására szólították fel őt”.²⁴ Az Aba Sámuelre vonatkozó mérvadó forrásanyag tehát arról tanúskodik, hogy Péter mellett Abát is zsarnoknak tekintették. Ebből számunkra az következik, hogy a *Deliberatio* zsarnok királyát nem szabad csak Péterre értelmeznünk, hanem legalább ilyen joggal kereshetjük mintáját Aba Sámuelben is. Ugyancsak nem dönt abban a kérdésben, hogy

¹⁹ SRH. I. 329., 330.

²⁰ SRH. II. 500.

²¹ SRH. I. 330. A krónika „*nec convictos* [helytelenül: *contritos*] *nec confessos*” kifejezésére I. JUHÁSZ László: *A Képes Krónika szövegkritikájához*. Filológiai Közöny 12 (1966) 32.; eszerint a *confiteri* azt jelenti, hogy a vádlott peres eljárás során bevallja bűnét, a (*legibus*) *convincere* pedig azt, hogy a bűn rábizonyítása törvényes eljárással — pl. tanúk vallomása alapján — történik.

²² SRH. I. 329.

²³ *Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III*. Collegit Albinus Franciscus GOMBOS. Budapestini 1937—1938. (a továbbiakban: G.) I. 411.

²⁴ ÁAm. 34—35.

a *Deliberatio* királyában Pétert avagy Abát kell-e látnunk, az sem, miszerint Gellért munkájában a püspökök megadóztatásáról tesz említést. Péterről ugyan tudjuk, hogy adókat vetett ki, amelyeket Aba eltörölt, ez tehát arra mutathatna, hogy Péter volt az a magyar király, aki a püspököket adóztatta.²⁵ Ámde az állásfoglalást halasszuk el addig, amíg képet kapunk Péter és Aba Sámuel egyházpolitikájáról, mivel a püspökök megadóztatása nem egyszerűen *egy* adónem kivetését jelenti, hanem olyan súlyos kérdés, amely csak az egyházpolitika ismeretében és függvényében vizsgálható.

Végtére is a főpapi palásttól (tisztségtől) való megfosztás esetét kivéve nem találunk olyan utalást a *Deliberatio*ban, amelyet — a jelen forrásismeretek mellett — biztosan vagy nagy valószínűséggel Péter királyra kellene vonatkoztatnunk. Ezzel szemben három különböző mozzanat is van a *Deliberatio*ban, amely Aba Sámuelre és korára enged következtetni. Ezek sorából a legegyszerűbben a *Deliberatio*ban említett hercegre (*dux*) utaló megjegyzés intézhető el. Mint már idéztük, a *Deliberatio* arról szól, hogy „a leghitványabb módon tisztelik a herceget az isteni rendelkezés és törvény ellenére”. Herceggel Péter és Aba Sámuel korának forrásai közül csak Aba Sámuel időszakára nézve találkozunk.²⁶ Az ide vonatkozó kútfők Aba uralma idején „dux”-ot említő híradásai²⁷ — nem önmagukban persze — bizonyosságul szolgálhatnak arra, hogy a *Deliberatio* „dux”-ot szerepeltető passzusa (s így maga a *Deliberatio* is) Aba Sámuel-kori lehet.

A *Deliberatio*ban Aba uralkodására mutató mozzanatként értékelhető Gellért és a többi püspökök eltérő viselkedése a királlyal szemben. Mint ismert, Gellért keményen ostorozta művében a meg nem nevezett királyt, akivel élesen szemben állt. Magából a *Deliberatio*ból — amely, ne feledjük, a tükrözött eseményekkel teljesen egykorú forrás — kitűnik, hogy a magyar püspöki kar többsége nem osztotta Gellértnek a királlyal szembeni oppozícióját. Idézzük fel ismét a *Deliberatio* fentebb már citált passzusát: „Ó, micsoda gyalázat! a mi látóink nem künn kiáltanak, hanem csak magukban zúgolódnak, parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, hogy meg ne sértsék a király fülét. Hogyan szólhatunk a királynak nem tetsző dolgokat? — mondják. Haragra lobbán, dühbe gurul: éppen mi hallassuk a szavunkat? Inkább kényszeredett kacajra fakadnak, semmint hogy Isten hatalmas igéjét hirdessék. Ezt pedig azért cselekszik, hogy egyrészt retyerutyájukat ki ne ebrudalják a rájuk ruházott tisztségekből, másrészt őket magukat meg ne fosszák főpapi palástjuktól.” Amikor Gellért a királlyal szemben meghunyászkodó, vele együttműködő és legfeljebb csak titkolt, gondolati ellenállásig jutó magyarországi látókról szól, bizonyosan a hazai főpapokra, saját püspöktársaira gondolt. Kétségtelenné teszi ezt az a körülmény, hogy ezek a magyarországi látók félnek palástjuk elvesztésétől (ne priuentur paleis), vagyis a hazai egyházszervezetben vezető szerepet töltöttek be. Gellért tehát úgy ábrázolja magát a *Deliberatio*ban, mint akinek szinte egymagának kell harcot folytatnia a király ellen. még pontosabban: mint aki úgyszólván egymaga *meri* felvenni a küzdelmet a királlyal szemben.

²⁵ KARÁCSONYI János: az 5. jegyzetben i. m. 148—149. De a püspökök megadóztatásáról szóló *Deliberatio*-passzus kapcsán megjegyzi: „Vonatkozhatnának tehát azok [ti. a sorok] nagyon szorosán véve Abára is” (uo. 149. old. * jegyz.), s inkább csak külföldi példa utánzása miatt gondol Péterre.

²⁶ KRISTÓ Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 57—58.

²⁷ AAm. 29., 31.; G. I. 362.

Nos, pontosan ez a beállítás jelenik meg Aba Sámuel korára nézve a nagyobbik Gellért-legendában: azt követően, hogy Aba „fütykössel és doronggal” agyonveretett tanácsabeli embereket, s

„miután Marosvárra, Szent Gellért püspök székhelyére ment a húsvéti szentség vételére, az Úr feltámadásának napján előkelőket és püspököket küldött a szent főpásztorhoz, hívni kezdte Szent Gellértet, hogy az ő keze helyezze fejére az ország koronáját. Amikor ő ellenkezett és nem akart jönni, a jelenlevő püspökök koronázták meg, nagy pompával, és a nép meg a papság kíséretében a templomba vezették. Am az Isten embere, akit eltöltött a Szent Lélek . . . , a szószerke lépve rettenthetetlenül fenyíteni kezdte kegyetlensége miatt a királyt” (190.).²⁸

A leírásból világosan kiderül: a püspökök többsége Abával tartott, hiszen a király főpapokat küldött előre Gellérthez, s miután a csanádi püspök megtagadta a koronázást, ők helyezték Aba fejére a királyi koronát. A *Deliberatio* tehát igazolja a Gellért-legendát e beállítását. Aligha úgy áll tehát a helyzet, amint Gerics József felvázolta: „a legenda Aba Sámuel és Gellért püspöktársait . . . bűnbakká tette” (197.), s ezzel hőstét, a szent főpapot mentesíteni kívánta attól a gyanútól, hogy „együttműködött az anathémával sújtott Abával és bűntársaival”; ennek érdekében Gellértet „egyszerűen kiemelte a főpap-társai közül, akik Aba mellett foglaltak állást, és szembe fordította velük” (195.). Egyáltalán nem érthető, hogy mi vezette Gericset ama kételye megfogalmazására: „Elsősorban az Altaichi Évkönyv szerint, de még a Gellért-legendát alapján is szerfelett kétséges . . . , fellépett-e egyáltalán valaki Aba ellen az akkori magyar püspöki kar tagjai közül, pl. akár maga Gellért?” (191.). Az Altaichi Évkönyv valóban nem szól magyar püspök(ök) Aba elleni fellépéséről, de hallgatásából még nem következik, hogy ilyen nem is volt. A Gellért-legendát teljes egyértelműséggel bizonyítja Gellért éles ellentétét Abával, amely oppozícióban magára maradt, míg a *Deliberatio* ugyancsak világosan tükrözi Gellért elszigetelt, magányos szembeállítását egy meg nem nevezett királlyal. Mivel ezt a királyt leginkább Abával lehet azonosítani, ilyen módon a Gellért-legendát megerősíti azt a keltezés, hogy a *Deliberatio* elsősorban Aba Sámuel-kori vonatkozásokat őriz, a *Deliberatio* pedig hitelesíti a Gellért-legendát azon beállítását, hogy a szent püspök — a magyar püspöki kar tagjai közül szinte egyetlenként — fellépett Aba ellen.

A *Deliberatio* arra is tanú: nincs arról szó, mintha a magyar főpapok meggyőződéssel álltak volna Aba mögé. (Ez persze önmagában kételyeket ébreszt Gerics ama feltevésorával szemben, hogy Aba Sámuel mindvégig harmonikusan együttműködött a magyarországi püspökökkel, s annak érdekében fogtak össze, hogy együttesen elhárítsák azt a felkelést, amelynek veszélyét Péter uralma idézte elő, s ugyancsak kétely támad a tekintetben, hogy Aba Sámuel a püspökök világosíthatták fel és bírhatták rá arra a magatartásra, amely megfelelt a szerzetesközösségekre előírt követelményeknek.) A *Deliberatio* szerint a magyarországi főpapok — talán egyedül Gellértet kivéve — nem fordultak nyíltan szembe a meg nem nevezett királlyal (véleményünk szerint Abával), hanem „csak magukban zúgolódnak”. Hatalomföltés az oka ennek: „parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, hogy meg ne sértsék a király fülét”. A *Deliberatio*-ban bíralt király olyan egyházpolitikát folytatott, amely természetesen nem nyerhette el a keresztény minősítésre igényt tartó fő-

papság egyetértését. illetve osztatlan helyeslését. Ez nem olyan egyházpolitika volt, amelynek megvalósítása érdekében a püspökök őszinte belső meggyőződésből léptek volna fel.

A *Deliberatió*ból vett fentebbi, szó szerinti idézetek egyértelműen bizonyítják: olyan eretnokség — amint a kutatás kimutatta: bogumil herezis²⁹ — ütötte fel fejét Magyarországon, mi több, jutott kevező pozícióba, amely végső meggyengüléssel fenyegette a magyarországi keresztény vallást és tanait. Figyelmet keltő, hogy már Szent István fiához intézett Intelmei kitérnek az eretnokség veszélyére:

„Ha valamikor uralmad alatt akadnának olyanok — távol legyen! —, kik az így egysebbe fűzött Szentháromságot megosztani vagy kisebbíteni, vagy nagyobbítani próbálják, tudd meg: az eretnokség fejének szolgálói azok, és nem a szentegyház fiai. Az ilyeneket pedig ne gyámolítsd, ne védelmezd, hogy magad is ellenségnek és bosszulónak ne mutakozz. Mert az efféle emberek a szentegyház népét nyomorultul megrontják és szétszórják. Hogy ez ne történjék meg, különös gondod legyen.”³⁰

Hajlamosak lennénk ennek alapján azt gondolni, hogy az idézett passzus valamiféle eretnokség magyarországi jelenlétének bizonyítéka lehet az Intelmek írásának idején (az 1031 előtti években). Ámde megfontolásra int az a körülmény, hogy a zsarnokság, illetve a zsarnok király képe — mint riasztó ellenpélda — többször is felbukkan az Intelmekben: „A türelmes királyok királykodnak, a türelmetlenek pedig zsarnokoskodnak (tyrannizant)” vagy „Ha a királyt istentelenség és kegyetlenség szennyezi, hiába tart igényt a király névre, zsarnoknak (tyrannus) kell nevezni”³¹ stb. Mivel egyelőre nem tudjuk konkrét okát adni, hogy miért foglalkoztatta ennyire Istvánt az Intelmekben a zsarnok, a gögös király figurája, kétséges — bár távolról sem kizárt —, hogy valóságos eretnek-veszély fenyegette az 1020-as években az országot.

Ami egy Péter-kori (1038 — 1041 közti), kedvező pozícióba jutott eretnokség lehetőségét illeti, két körülményt kell ennek mérlegelésénél számba venni. Péter Velencéből jött Magyarországra, az eretnokséget azonban onnan nem hozhatta magával, hiszen az egyébként szintén velencei származású Gellért művében világosan megírta: „Ravenna dicső, és Velence boldog, mert ezek soha nem engedték megtérni Isten ellenségeit”.³² Ugyanakkor Péter egyházpolitikájával kapcsolatosan nem merül fel az eretnekek pártolásának gyanúja. Igaz, Péter két püspököt letett, de mire püspökségüket Ába vissza akarta adni főpásztorainak, már „másokat szenteltek fel” (192.),³³ vagyis Péter az elmozdított főpapok helyét betöltötte. Péterről még Gerics József is „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését” (310.) tételezi fel, ebbe a képbe aligha váгна bele, ha országában nagy szerepet juttatott volna a keresztény egyház leépítésére (végső soron megsemmisítésére) törő eretnokségnek. Éppen ezért tartjuk kétségesnek, hogy az egyébként adót kivető Péter vetemedhetett volna-e a *püspökök* megadóztatására. Ha ennek lehetőségét kizárni nem is tudjuk, azt a gyanút, hogy Péter nyíltan pártfogásába vette volna az eretnekeket, s rájuk

²⁹ L. fentebb a 12. jegyzetet.

³⁰ SRH. II. 621. Magyar fordítása KURCZ Ágnes tollából: Árpád-kori legendák és Intelmek. Bp. 1983. 56.

³¹ SRH. II. 624., 627. Magyar fordítása KURCZ Ágnes tollából: a 30. jegyzetben i. m. 58., 61.

³² Delib. 51. L. KARÁCSONYI Béla—SZEGLŐ László: az 5. jegyzetben i. m. 98.

³³ AAm. 26.

támaszkodva kísérelte volna meg végveszélybe sodorni a magyarországi kereszténység gyenge hajtását, adatok híján el kell hártanunk.

Nem ez a helyzet Aba Sámuellel. Róla éppen olyan információink vannak, amelyek úgy mutatják be őt, mint a formálódó osztálytársadalom ellenfelét. Az a király, aki „azt tartotta . . . , hogy az uraknak mindenük közös a szolgálkál”, aki „esküjét semmibe veszi, megveti a nemeseket . . . , és mindig nemtelen paraszttal étkezik, lovagol és társalog” (299.), aligha az egyház kedvére való uralkodó. Bármennyire is felfedezhető a felszínen rokon vonás — és a lejegyzett szövegekben még megfelelés is — Aba tényleges magatartása, valamint a szerzetesközösségek számára előírt útmutatás között, ez éppen nem Aba javára könyvelendő el, kiváltképpen nem abban a formában, ahogy ezt Gerics feltételezte: a Pseudo-Clementinában foglalt „keresztény társadalmi norma kívánalmával” (302.) „a vele [Abával] . . . együttműködő egyháziak és püspökök” (303.) ismertethették meg őt, s ennek nyomán Aba azért tekintett mindent közönségesnek az urak és a szolgálkál között, azért vetette meg a nemeseket, hogy ezzel maga mutasson példát a keresztényi életvitelre, mi több: Aba Sámuel e „programja a hazai egyháztól is bátorítva a még nem-feudalizált társadalom-elemek megnyerésére és helyzetük megszilárdítására irányult” (309.). Aba uralma, hároméves országlása egyértelműen visszalépés a feudalizáció lényegében Istvánnal kezdődő és Péter rövid uralma alatt felgyorsult folyamatában. Ha Péter a jó ügy szolgálatának buzgalmában zsarnok királyként sokat ártott annak, aminek szándéka szerint használni akart: a feudalizáció ügyének, akkor a hasonlóan zsarnoki vonásokat mutató Aba Sámuel mintegy előre megfontolt szándékkal ártott Péternél sokszorosan többet a társadalmi haladás dolgának. A *Deliberatió*ban tükröződő egyházellenesség tökéletes megfelelője a magyar krónikában Abáról kirajzolódó osztálytársadalom-ellenességnek. Szemben Gericcsel, elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a feudális magántulajdont elutasító, a társadalmi osztályellentéteket semmibe vevő király egyházi sugallatra tette volna meg mindezeket, hogy ily módon nyerje meg a még nem feudalizált társadalom-elemeket.

A krónikából tükröződő programja megvalósításához ideális partnerre lelt Aba a bogumil eretnokségben. E „programpontok” paralelljei a bogumil eretnokségben megtalálhatók: amikor Aba azt hirdette, hogy minden közös az urak és a szolgálkál között, akkor a bogumilek vagyont megvető álláspontja visszhangzott nála. Amikor a nemeseket megvetve mindig nemtelen paraszttal étkezett, lovagolt és társalgott, akkor a közösen étkező bogumil közösségek rímelnek erre. Amikor esküjét semmibe vette, akkor a bogumileknek az esküt megvető, tiltó, illetve az eskü értékét semmibe vevő tanaira ismerhetünk. Mi sem áll tőlünk távolabb, mint Abát bogumil eretneknek bélyegezni. Mindössze arról lehet szó, hogy tervei elérése érdekében teret engedett a bogumil eretnokségnek.³⁴ Aba Sámuel néhány alapkérdésben érthetett egyet a bogumilekkel: mindenekelőtt osztotta azok oppozícióját a társadalmi tagozódással, a világi hatalommal és a keresztény vallással szemben. Aba Sámuelnek, hercegének és eszmetársaiknak lehetett az a tervük, amit Gellért nagyon világosan fogalmazott meg egyházi szempontból a *Deliberatió*ban: „Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Methodius híveinek segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön”. Ennek a programnak az egyházzal teljesen azonos irányban

³⁴ SZEGFŐ László: az 5. jegyzetben i. m. 514—515.

ható világi vonatkozásai a krónikában Abával kapcsolatban olvashatók, azokban a már gyakran idézett passzusokban, hogy mindent közösnek tartott az urak és a szolgák között, megvetette a nemeseket, mindig nemtelen paraszttal étkezett, lovagolt és társalgott, vagyis velük „tartott össze” (299.), végül pedig esküjét semmibe vette. Az egyházi és világi programrészek teljes megfelelése, egyazon célrendszer szolgálatába állítása jelentik perdöntő bizonyítékát annak, hogy a *Deliberatio* jelenre vonatkozó utalásai Aba Sámuel korára vallanak, vagyis hogy Gellért a művében meg nem nevezett királyt jobbra Abáról formázta meg. Nincs természetesen szó arról, hogy a *Deliberatio* királya mindenestül Abát jelképezné. Magunk is utaltunk rá, hogy egy ponton bizonyosan s egy másikon nem kizárható módon Péter szolgálhatott e király modelljeül. Bizonyos továbbá — s e vonatkozásban valóban szép elemzést olvashatunk Gericsnél —, hogy a *Deliberatio* királyában igen régi múltra visszatekintő gondolati anyagok is megfogalmazást nyertek, így pl. akkor, amikor Gellért arról írt, hogy elragadták „az Istennek járó tiszteletet a zsarnokok, akik örökségüként követelik maguknak azt, amit az Isten a szegények érdekében közösnek teremtett. Mindezt azért teszik, hogy féljenek tőlük és Isten gyanánt tiszteljék őket” (299.). Geric ama meditációjában, hogy „Gellértnél könnyen lehetett ez akár őt személyesen érintő eseményekre való reagálás, akár időhöz nem kötött, merőben elméleti eszmefuttatás” (300.), magunk — nem zárva ki teljesen az előbbit sem — a második alternatívára gondolunk, amiként a *Deliberatio*-hoz időben közeli keletkezésű Intelmekben is nagy visszhangot váltott ki (úgy véljük: konkrét, aktuális él nélkül) éppen a zsarnok király itt is jelenlevő problematikája. Ha tehát a *Deliberatio* királya számos minta nyomán született is meg, akiben korhoz köthető és kortalan mozzanatok keveredtek, leginkább mégis Aba Sámuel magyar király arcéle ismerhető fel benne, illetve még a király képénél is markánsabban az Aba Sámuel-kori magyarországi viszonyok³⁵ — a *Deliberatio* jelenre utaló passzusai — nyertek megörökítést Gellért művében.

³⁵ Ifj. HORVÁTH János: *A Gellért-legendák forrásértéke*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13 (1958) 43—44.; KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XVIII. Szeged 1965. 28—29.; SZEGRŐ László: az 5. jegyzetben i. m. 513—515.